

նութեան՝ ստիպուած էր ձեւալիցիւն իւր բախար վնասուել արեւմտակողմն, որով աւելեցաւ Հայաստան, Վրաստան եւն, կարելի եղաւ ի վերջոյ ստոր վերջ տալ՝ միաբան գործակցութեամբ Ղոնիոյ սուլտանաց եւ քրիստոնեայ իշխանաց եւ էմիրներու (1231)։ Բայց արդէն ձինկիլիսանի յաջորդը՝ Ուխաթայ իւր բանակները նոյն ճամբով յառաջ մղեց։ Եւ Մոնղոլները հիմնական գործեցին, տառապէս քար քարի վրայ չթողով եւ բնակչութիւնը բնաջինջ ընելով՝ ուր որ իրենց ծրագրին ընդգրկուած էր մտնէին։ Չարմաղան գորավարի Մոնղոլներն արդէն բնաջինջ ըրած էին Գանձակը (1235)։ Երբ նոյն շաւղով շարունակեցին եւ նոյն բախտն ունեցան Լոռի, Անի, Կարս եւն (1237)։ Բաշու գորավարը շարունակեց քանդամբ տիրապետութեան գործը դէպ ի արեւմուտք։ Կարնոյաւերմամբ (1241) սկսածը շարունակուեցաւ նոյնպէս, եւ մանր իշխանութեանց եւ նաեւ Ղոնիոյ սուլտանին ճիզն (Ղայաթէզդիլին Քայ Սոսրով Բ.), որոնք միաբանութեամբ մեծ բանակ մը հասցուցին Մոնղոլաց դէմ, բայց Կարնոյ եւ Երզնկայի միջեւ լիակատար ջախջախիչ եւ վճռական պարտութիւն մը կրեցին։ Մոնղոլը ողողեցին ու այրացաւեր ըրին բոլոր երկիրները՝ Երզնկայէն մինչեւ Կեսարիա ու Անիլուրիա (1244)։ Իսկ Բազղատի տիրելովն եւ ամիրապետութեան բարձրամար (1258)՝ Մոնղոլ թաթարաց ձեռքն ինկաւ Միջագետք, Ասորիք եւն, եւ առհասարակ ամբողջ արեւելք։ Ղոնիոյ սուլտանութիւնն՝ որ մնաց տակաւին միջոց մը, աւելի անուանական էր, եւ քայքայեցաւ ի վերջոյ նոյն դարուն վերջը, երբ արդէն Օսման ալ հիմ դրած էր իւր պետութեան (1288)։ Յաջորդ չըջանին Լէնկիթիւրի սարսափներուն, որ Անիլուրիոյ քով ջախջախեց օսմանեան բանակը (1402), ամենամեծ սարսափներէն մին տեսաւ Սերաստիա ալ։ Օսմանեան տիրապետութեամբ կը փակուի այն պատմութիւնը՝ զոր միայն որու ազդեցինք, որչափ մեր նպատակին համար պէտք էր։

Վերջ

Ս. ՍԵՂԵՍԻ ՎԵՐԳՐՈՒԹԵՐ ԿԵՆՈՆՆԵՐԸ ՄԱՏԵՆԵԳՐԵԿԵՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

1. Շահապիվանի ժողովքին Կանոններու Յառաջարանին մէջ, որ յետոյ խմբագրուած է հնագոյնի մը հիման վրայ, կ'ըսուի, թէ ժողովին մասնակցող հայ նախարարներն, ապառներն եւ սամիկ ժողովուրդը ուղղելով իրենց խօսքը ժողովական Հայրերուն «միաբան սակին այսպէս, թէ Ձեզեալ կարդ սրբոյն Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ Սահակայ եւ Մաշտոցի դուք անդրէն հաստատեցէք եւ այլ զլաւն եւս, որպէս եւ ձեր կամք են, եւ մեք կամօք եւ արտրծիւք յանձն առնումք»։

Առաջին եկեղեցական սահմանադիր ժողովն էր այս, որ կը գումարուէր հայ հողին վրայ։ Ս. Գրիգոր, Ներսէս, Սահակ եւ Մաշտոց, որոնք կառավարեցին Հայոց եկեղեցին իր սկզբնաւորութենէն ի վեր, յետոյ էին անդիր աւանդութեան վրայ, չունէին մասնաւոր «եղեալ կարգ», զրով աւանդուած։ Աշտիշատի ժողովը, որ գումարուած էր Ներսէս Մեծի օրով, ինչպէս կը պատմէ Փաւստոս, թէպէտ սահմանած էր որոշ օրէնքներ, բայց դարձեալ անդիր մնացած. եթէ ըլլային զրով դրոշմուած, յունարէն կամ ասորերէն, առանց տարակուսի Ե. դարուն, երբ սկիզբ առաւ հայ գրականութիւնը, առաջին հոգն եղած պիտի ըլլար թարգմանիչներուն, հայ զրով ծանօթացնելու զանոնք հայ ժողովուրդին։

Նոյն իսկ Նիկիական Կանոններն եւ այլ գաւառական ժողովներու որոշումները, որոնք արեւմուտք եկեղեցական օրէնքներու հիմը կը կազմէին, մուտք չէին դործած արեւելեան եկեղեցիներու մէջ։ Անոնք մինչեւ Ե. դար անձանօթ էին օրինակի համար Պարսից եկեղեցւոյն, այսինքն Պարսից աշխարհին մէջ բնակող քրիստոնեաներուն։ Առաջին անգամ 408—410ին բերուեցան անոնք Պարսկաստան Ս. Մարութայի ձեռքով եւ ընդունուեցան 410ին Տիգրան գումարուած ժողովին մէջ¹։ Ասկէ ետքն է որ Սահակ հրաման ուղարկեց Եզնիկի, որ վերադարձին բերէ հետը Նիկիայի, Եփեսոսի եւ այլ գաւառական ժողովներու կանոնները. ար-

¹ O. Braun, Das Buch der Synhados, Stuttgart, 1900, էջ 7, 13։

դեամբք ալ թարգմանիչները «Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնօք գային երեւելով աշխարհին Հայոց եւ առաջի գնէին հարցն զրեւալ կտակարանն եկեղեցւոյ սրբոյ»։ այս կը պատահի 436ին։ Ասկէ յառաջ թարգմանուած էր սակայն ասորական աղբիւրէ «Վարդապետութիւնն Առաքելոց», որ իր ձեւն եւ կերպարանքն առած էր Դ. դարուն թիւթագրին։ Այսպէս 436ին առաջին անգամ իրրեւ մատեան հրատարակ եկաւ «Հայոց Կանոնագիրքը», համեստ բովանդակութեամբ²։ Այս իմաստով, հետեւաբար, պէտք է հասկնալ հայ նախարարներու ակնարկած «եղեալ կարգ» Գրիգորի, Ներսէսի, Սահակայ եւ Մաշտոցի։ Նոյն միտքը կ'արտայայտէ Շահապիվանի ժողովին որոշումներու խորագիրը. «Սահմանք եւ կանոնք կարգի սրբոյ եկեղեցւոյ, զոր եղին վարդապետք Հայոց ի լրումն Առաքելական եւ Նիկիական կանոնաց»։ Ոչ Կորիւն եւ ոչ ալ Շահապիվանի ժողովին Հայրերը ակնարկութիւն ըրած են, թէ Սահակ կամ Ներսէս եւ կամ Գրիգոր Լուսաւորիչ իրրեւ օրէնսդիրներ սահմանած ըլլան որ եւ է բարեկարգական կանոններ եւ զանոնք զրով աւանդած։

2. Բայց եւ այնպէս Յովհաննէս Օճնցի կաթողիկոս Ը. դարու առաջին քառորդին գտած է հրատարակի վրայ «Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի. զլուսք ԾԵ»։ զորոնք առանց վարանելու առած է իւր հաւաքած «Կանոնագիրք»ին մէջ, իրրեւ ԺԷ. Կանոնախումբ։

Այս Կանոնախումբը բաղկացած է հինգ սրբոյն հատուածներէ, որոնք հետեւեալ խորագիրներն եւ սկզբնաւորութիւններն ունին.

Ա. Սրբոյն Սահակայ հայրապետի յազազ Բորեպիսկոպոսաց, թէ որպէս պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս։ Ձի սրբոց բարեպաշտից եւ առաքինութեամբ պայծառացելոց պարտ է հաւատալ... (Ա.—ԺԲ զլուսք)։

Բ. Նորին կարգք քահանայից յա ժողովրդականս եւ նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւնս եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս։ Եղբարց սիրելեաց երկցանց եւ վանականաց։ Որպէս ամբաստանութիւն եղիւ

² Ե. դարուն «Հայոց Կանոնագիրք» մաս կը կազմէին հաւանօրէն նաեւ Բարդի կանոնական թղթերը, յանուանէ «առ Ամփիլոքիոս Իկոնիայ եպիսկոպոս թուղթը»։ Վերջնոյ մասին պիտի խօսիմ առանձինս այլուր։

առ մեզ ի բազում տեղիս... (ԺԳ—ԼԵ զլուսք)։

Գ. Նորին Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց։ Քանզի բազումք կարծեցին տգիտութեամբ... (ԼԶ—ՆԳ զլուսք)։

Դ. Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցւոյ։ Այցելու եւ հասարակաց հայր է եպիսկոպոսն... (ՈԵ—Ծ զլուսք)։

Ե. Նորին, թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել զգանձս եկեղեցւոյ կամ որպէս մատակարարել։ Նաւահանդիստ է ամենեցուն տաճար աղօթից... (ԾԱ—ԾԵ զլուսք)։

Կանոնագիրքին մէջ արտաքոյ Յովհաննէս Օճնցւոյ Հաւաքածոյին կայ նաեւ հետեւեալն իրրեւ ԼԹ. Կանոնախումբ.

Զ. Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի Գիր աւանդութեան յազազ կարգի սպասաւորաց եւ պտղոցն ժողովրդականաց բնծայելոց ի տուն Աստուծոյ։ Քանզի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Մեծն Գրիգորիոս... (Ա զլուսք)։

Այս կարգով դասաւորուած են ասոնք Կանոնագրոց Ա. խումբին մէջ, որուն ներկայացուցիչն է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին Թ. 131 Կանոնագիրքը (յամէ 1098)³, որմէ յառաջապած են ուղղակի գծով Լեմբերդի Համալսարանի Թ. 19⁴ եւ անուղղակի գծով Վիեննայի Մատենադարանի Թ. 810 եւ ուրիշներ⁵։

Իսկ Կանոնագրոց Բ. խումբը գուրս կը ձգէ Բ. հատուածը. եւ Զ. հատուածը կը կցէ Ե-ին. այսպէս Վիեննայի Մխիթ. Մատ. Թ. 256, 581, 579 եւ այլն⁶։

Բոլորովին ինքնուրոյն կարգի կը հետեւի Նոր Զուղայի Ամենափրկիչի Թ. 135 (իրր ԺԳ. դարէ), այսինքն՝ Զ. Ե. Ա. Բ. Գ. իսկ Դ. չունի։

Հետաքրքրական է էջմիածնի Թ. 659 (յամէ 1368)⁷. այս տեղ կարգն է հետեւեալը.

³ Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի, Վիեննա 1930, էջ 94—103։
⁴ Տես Հ. Ն. Ակինեան, Յուցակ հայ. Զեռագրաց Համալսարանի Մատենադարանին ի Լիով, Թ. 19 (Հանդ. Ամս., 1937, էջ 138—143)։
⁵ Հմմտ. Թուղթ Մակարայ, Բ., էջ 103—106։
⁶ Հմմտ. անդ, էջ 106։
⁷ Հմմտ. Сиракан Тигранян, Древне-армянская книга канонов, I, Ленинград, 1918, էջ 149—159։ Այս տեղ յիշուած է ձեռագիրս ըստ Կանոնական ցուցակին՝ Թ. 451։

Ա. Տեառն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի Սահման վարդապետութեան քէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսին խնամել գրնտանիս սրբոյ եկեղեցոյ: Այցելու հասարակաց հայր... (Թղ. 217բ—222բ):

Բ. Նորին քէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց գգուչութեամբ պահել գգանն սրբոյ եկեղեցոյ եւ կամ որո՛ց եւ որպէս մատակարարել: Նաւահանգիստ է ամենեցուն... (Թղ. 222բ—228ա):

Գ. Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ: Թարգմանեցաւ ի ձեռն եզնակայ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին Հայոց եւ նորին աքոսակցաց, քէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց: Քանզի ոմանք կարծեցին... (Թղ. 228բ—234բ: նոյնը էջմ. 644, 36ա, ԺԳ. դար):

Դ. Սահմանք եւ կանոնք գոր եղին վարդապետ Հայոց (Թղ. 228ա, 234բ—256բ): Շահապիվանի Ժողովոյն Սահմանքն է:

Ե. կանոնական քուրթ վարդապետացն Հայոց. կարգ քահանայից առ ժողովրդականն եւ նոցին ժողովրդականացն հնագանդութիւն եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս: Եղբարց սրբելեաց երիցանց... (Թղ. 257ա—263բ):

Զ. կանոն Լուսաւորչին: Ազար որ մասնական է պատարագ, կէս կաշուցն երթիցէ ի վանս...: Կաւարտի «Այս Սահմանադրութիւն կարգաց դրեցաւ հրամանաւ երանելոյն Իսահակայ...» (Թղ. 263բ—265բ):

Հատուածներու սովորական կարգն այս տեղ կը գտնենք Դ (= Ա), Ե (= Բ), Գ (= Գ եւ Զ), Բ (= Ե): Ընդ մէջ Գ եւ Բ հատուածներու (= Գ եւ Ե) գետեղուած են Շահապիվանի Ժողովոյն կանոնք: Կ'երեւայ թէ դադարի օրինակին մէջ թղթերու ետեւ ստալութիւն նաեւ անկում տեղի ունեցած է, որուն հետեւութեամբ զրիչը Մաղաքիա դպիր Կաֆայի թղ. 228ա, Ե (= Բ) հատուածին վերջը սկսած է օրինակել Շահապիվանի Ժողովին կանոնաց ցանկը. գոր ապա ընդհատելով՝ անցած է Գ. հատուածին (Թղ. 228—234բ), որ իր կարգին ընդհատելով օրինակուած են Շահապիվանի կանոնները. ապա Բ (= Ե), եւ այնուհետեւ Գ. հատուածին փնայորդը ստանձին խորագրով՝ «Կանոն Լուսաւորչի»: Հաւանօրէն թղթե-

րու անկման հետեւութիւնն է Ա. հատուածին քահակայութիւնը. իսկ Զ. հատուածը սպասուած պէս դոյութիւն չունէր դադարի օրինակին մէջ: Ուշադրութիւն կը հրաւիրէ Չեռագիրս վերնագրերու վրայ, որոնք կը շեղին սովորական օրինակէն եւ աւելի վայելուչ ձեւի մէջ երեւան կու գան:

3. Հատուածներու կարգը, այնպէս ինչպէս Յովհ. Օձնեցի դասաւորած է իր Հաւաքածոյին մէջ, յամենայն դէպս սկզբնականը չէ. որ կ'ենթադրէ, որ Դ. հատուածը կանխած ըլլար Ա. ք. այսպէս Ա. 1 կը կարգանք. «Զի սրբո՛ց... պարտ է հաւատալ զպատիւ կարգի պաշտամանս այսորիկ, վերագոյն նահատակ ի մէնջ» (էջ 80 Սովերք). հոս կ'ակնարկուի Դ. 1. «զի սրբո՛ց... արժանաւոր է տալ զայնպիսի պատիւ» (էջ 71): Սովերք Հայկական քի հրատարակչը (Հ. Ղ. Ալիշան) նկատի առնելով այս տեղիքը Դ. հատուածս գետեղած է Ա. հատուածէն յտակ. կ'արդարացնէ զայս էջմ. 659: Ինձի կ'երեւայ թէ Յովհ. Օձնեցի այս դասաւորութիւնը նախընտրած է, որովհետեւ Ա.—Ե. հատուածներէն միայն այս երկուքը կանոնական գրութեան նկարագիր կը ցուցնեն:

Ուշադրութեան արժանի է, որ Բ. հատուածը կանոնագրքի Բ. խումբի մէջ զանց առնուած է: Իսկ Թ. 659, որ խորագրած է զայն պարզապէս «Կանոնական թուղթ վարդապետացն Հայոց», գետեղած է Շահապիվանի Ժողովոյն կանոններէն ետքը. ուստի ոչ Սահակի անունը կը կրէ եւ ոչ ալ անոր անունը հասած կանոններու շարքին մէջ դասաւորուած: Այս դասաւորութիւնը ուշադրաւ է. եւ արդէն կանոններու ներքին նկարագիրն ալ թոյլ չի տար զայն համադասել Ա. Գ. Դ. Ե. հատուածներուն մէջ: Այս պարագաները կը ստիպեն զմեզ գուրս հանել հատուածս Սահակի անունին վերագրուած կանոնախումբէն եւ առանձինն խօսիլ անոր մասին:

Նկատմամբ Ա. Գ. Դ. Ե. հատուածներու, որոնք թէ ըստ բովանդակութեան եւ թէ ըստ ոճին եւ լեզուին ներքին կապակցութիւն մ'ունին, հաւանական կը թուի ինձ կարծել, թէ անոնք մէկ գրչէ ելած են եւ կը կազմեն ուրոյն կանոնախումբ մը, լաւ եւս էին նախնարար ուրոյն գրուածքի մը մասերը:

Օձնեցոյ Գ. (= Սովերք Գ.) հատուածն առնուած է նաեւ ճառընտիրներու մէջ հետեւեալ խորագրով եւ սկզբնաւորութեամբ. «Սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի՝ քէ որպէս հաստատեցան կարգք եկեղեցոյ եւ որոշումն վանաց: — Հաւատք եկեղեցականք զօրացուցանեն՝ զմիտս երկիւղածաց Գրիստոսի...: Վերջ՝ եւ որ կամին հակառակել՝ անձանց դատաստան ընդունին»: Ուստի մինչեւ կանոն Զ. բացառաբար. այնպէս որ Զ—Ը կանոնք եւ Յիշատակարանը գուրս ձգուած են: Վերնագիրը կը համապատասխանէ էջմ. 659ի ընթերցումին:

= Պարիս, Bibliothèque Nationale, cod. arm. 110, 516ա—517բ (ԺԳ): Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. 202, 462բ—464բ (1637. Յուլիան, Բ. 103): 228, 256ա (արտագրուած 1847ին Երեւանի Պետ. Թանգարանի Թ. 78էն). Սարգիսեան, Յուլիան, Բ. 458: Եւ այլն:

Կայ ճառընտիրներու մէջ պատարակ մ'ալ Ե. հատուածէն, յայտնապէս քաղուած կանոնագրքէն.

«Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի ի կանոնաց գրոց: — Վասն այսորիկ առ հասարակ ի Գրիստոս հաւատացեալք, ազաւէն ապաստանի ունիմք զսուրբ եկեղեցի... Վերջ՝ զի արդար եւ պայծառութեամբ երեւեսցին հոգւով եւ մարմնով ի Գրիստոս Յիսուս...»: Կը սկսի Սովերք Բ. էջ 117, տ. 7 վարչէն. վերջաւորութիւնը այլապէս է կանոնագրքին մէջ:

= Պարիս, Bibliothèque Nationale, cod. arm. 110, 186բ (ԺԳ): Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. 212, 193բ (ԺԳ.: Յուլիան Բ. 218—219):

4. Սահակայ այս կանոնները Ա.—Զ հատուածներով յաճախ սպաղարուած են եւ նաեւ օտար լեզուներու թարգմանուած: Կը յիշեմ. ա. Սովերք Հայկականք. Բ (Վենետիկ 1853), 71—134 «Կանոնք Ս. Սահակայ»:

բ. Ներսէս Վ. Մելիք-Թանդեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. Շուշի 1903, էջ 532—558 (հմտ. եւ էջ 517—531):

գ. Կանոնագիրք Հայոց. հրտ. Արսէն Վ. Ղլտճեան. Թիֆլիս 1914, էջ 15—56 (Ղուկասեան Մատենագարան. ԺԲ):

8 Նոր Հայկական Լեզուի Բառարկի հեղինակը, Յուլիան Մատենից, էջ 18բ. այս Սահակը նոյնացուցած են Սահակ Չորափորեցոյ հետ. կը գրեն հասարակ մասին. «Իսկ ճառն եկեղեցոյ յարմարեալ է ի բանից Սահակայ Պարթեի՝ որ ի կանոնագիրս»:

դ. Կանոնք Ս. Սահակայ (426): Հրտ. Աղեքսանդր Վ. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս. Վիեննա 1878, էջ 191—194 (Ա. = Ե հատուածը, քաղուածաբար). հմտ. եւ էջ 11:

ե. P. Arsenius Angiarakian, Ecclesiae Armeniacae Canones selecti, ի գիրս A. Mai, Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, t. X, 2 (Romae 1838), 269—316. Կանոնք Սահակայ, էջ 276—290 (հատուածք Ա.—Զ):

զ. F. C. Conybeare, The armenian Canons of St. Sahak, catholicos of Armenia (390—439 A. D.): The American Journal of Theology, 2 (1894) 828—848 (Ա.—Զ հատուածք):

է. A. Balgy, Historia doctrinae catholicae inter Armenos, Viennae 1878, p. 203—207: Canones S. Isaac Patriarchae (426) (տե՛ս վերը՝ դ):

ը. Կանոնք վան քահանայից (աշխարհաբար թարգմանութեամբ եւ ծանօթագրութեամբ Եղիշէ՝ եպիսկոպոսի Դուրեան). Տաճար 1914, էջ 353—355, 370—372:

բ. Քաղուածքներ՝ Արէլ արքեպ. Մխիթարեանց, Պատմութիւն Ժողովոց Հայաստանայց եկեղեցոյ հանդերձ կանոնագրութեամբ. Վաղարշապատ 1874, էջ 25—32, 40—50:

ժ. Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա., 511—512 (քաղուածաբար):

5. Դախնեաց վկայութիւնը: «Սահմանագրութիւն կարգաց» Գ. հատուածին Յիշատակարանը ինչպէս նաեւ խորագիրը՝ ըստ էջմ. 659 ձեռագրին, կը ներշնչեն մէկի հաւատալ, թէ այս Ա.—Դ. հատուածները, որոնց ներքին միութեան մասին պիտի խօսինք յետոյ, գրուած են «հրամանաւ երանելոյն Սահակայ մեծ հայրապետի Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն ի տեառնէն Գրիգորի», եւ թարգմանուած են «միայն ի յունէ ի հայ». ուրիշ խօսքով. «Սահմանագրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորի. թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնակայ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին Հայոց եւ նորին աթոռակցաց»: Ուստի անոնք աւանդաբար հասած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն, զրի առնուած են յունարէն լեզուով հրամանաւ

Ս. Սահակայ եւ ապա, յետ դրե դիւանին, նոյն հայրապետին հրամանաւ պարզապէս թարգմանուած են «ի յունէ ի հայ», առանց որ եւ է փոփոխութեան, «ի ձեռն եղնակայ», որով պէտք է իմանալ անշուշտ եղնակ Կողբացին: Աւելորդ է հոս հարցնել, թէ ի՞նչ պէտք է իմանալ «թարգմանեցաւ... հրամանաւ երանելոյն Սահակայ ... եւ նորին աթոռակցաց»: Իրողութիւնը այսպէս ստեղծով կանոններու հեղինակ հարկ է Գրիգոր Լուսաւորիչը համարել քան զՍահակ, որ հրաման միայն տուած է, անշուշտ իւր քարտուղարին, թարգմանելու զանոնք «ի յունէ»:

Այս հաւատարմութիւնները սակայն չեն կրնար համոզել զմեզ: Թէ Սահակայ թարգմանութեանն ընդհանրութիւնը Գ. դարէն եւ անոր թարգմանութիւնը Ե. դարու առաջին կէսէն ըլլան:

Նախնիք, սակայն, առանց ամենեւին տատամսելու, ընդունած են Ա.—Չ հատուածներն ամբողջութեամբ իրրեւ Ս. Սահակի հարազատ կանոններ: Այս ըմբռնումը իշխած է յաջորդ դարերու վրայ, մինչեւ մեր օրերն իսկ:

ա. Առաջին վկայութիւնը կու տայ Սահակ Գ. Չորսիորեցի. Կանոնադիրքը ունի առանձին կանոնախումբ մը՝ «Կանոնք վերջնոյ Սահակայ կաթողիկոսի. զլուսք ժե». որ կը կրէ խորագիրս. «Հարցումն կանոնական Յովհաննու Սիւնականի քաղաքաց եւ առնութեւր եղեալ պատասխանիք նմին Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ նորուն աթոռակցաց եպիսկոպոսաց բաղմաց»: ԺԳ. հարցումն է, թէ կարելի՞ է «ի մկրտութեան ձէթն» ուրիշ ձէթ խառնել յաւելուածաբար. որուն կը պատասխանէ Սահակ. «Ոչ է պարտ վարել յաւելուածովք, զի ունայնանայ շնորհն եւ յանգիտութիւն կրթի. այլ պարտ է յամենայն տարւոյ ի հայրապետէն ընդունել, ըստ կանոնական հրամանի սուրբ հօրն Սահակայ» (Վիեննայի Թ. 810, թղ. 119բ=Ղլուսեան, Կանոնադիրք, 134—135): Կ'ակնարկուի Սահակայ Յարազատ Քահանայից Կանոններու (= Բ) Ը. գլուխը (Սոփեբք, Բ., էջ 92 = Ղլուսեան, 25):

բ. Այս Սահակայ թարգմանութիւնը կ'ակնարկուի, ինչպէս ինձ կը թուի, Կեղծ Ղ. Փարպեցու Ա. դրոսագի մէջ, ուր կը պատմուի, թէ Բրքիչոյ «եկեալ յաշխարհն Հայոց

իւրովք դաւառակցօք, որք լոյծ կրօնիւք եկեալք՝ ընդ նմա յԱսորեստանէ, ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին՝ տանտիկնօք. եւ ոչ կէին ըստ սուրբ եւ ամբիծ կրօնիցն, զոր եղեալ էր եւ կարգեալ յամենայն եկեղեցիս Հայոց՝ սրբայ նահատակին Գրիգորի: Եւ տաղտկացեալ մեծամեծ տառաւորքն Հայոց եւ անապ սեպուհն եւ՝ ամենայն ժողովրդոցն բաղմութիւնք ընդ վարս մարդկան, որք եկեալ էին ընդ կաթողիկոսին Բրքիչոյի, որ ոչ հաւատարեալ հանգոյն էին կանոնի եւ վարդապետութեան հրեշտակալիս կարգաւորութեամբ սրբայ նահատակին Գրիգորի, որով վարժեալ զամենեսեան սնոյց եւ հաւատանաց ըստ վերին քաղաքավարութեանն: ... Եւ չկարացեալք հանդուրժել առ ի յերկարս այսպիսի զեղխ եւ անարժան կարգի՝ խոտեալ մերժեցին զԲրքիչոյն ի քահանայապետութենէն Հայոց, ծանուցանելով թագաւորին Վառամայ, եթէ Ոչ են կարգք սորա եւ վարք ըստ կարգի մերոյ աշխարհի ուսման. բայց այլ այր տուր մեզ առաջնորդ ըստ մերում բնիկ կարգիս, որ եղեալ վերակացու՝ կալցի հաստատուն զկարգ սուրբ եկեղեցւոյ»:

Բրքիչոյի կը յաջորդէ Շմուէլ. «Կայր եւ նա նոյնպէս ըստ կրօնիցն Բրքիչոյի»: Անոր մահէն ետքը «Ժողովեալ աւագ սեպուհեացն եւ բովանդակ բաղմութեան ուխտին եկեղեցւոյ եւ ժողովրդոց ի միասին... ողբային զսուրբ զանարատ եւ զառաքելաշնորհ վարդապետութիւնն. զոր սերմանեալ աճեցոյց (!) ի նոսա սուրբն Գրիգորիոս եւ նորին դաւակըն, որք ուսուցին զճշմարիտ եւ զարդար ուսումն ամենայն լսողաց. զոր ինքեանք, նման երանելի առաքելոցն՝ ընկալան ոչ ի մարդկանէ եւ ոչ ի ձեռն մարդոյ, այլ յաղղեցութենէ սուրբ Հոգւոյն շնորհաց»: Կը խնդրեն Ս. Սահակէն որ միւսանգամ նստի հայրապետական աթոռի վրայ. որպէս զի «մի խառնեցի պղտոր ուսումն ընդ յստակ եւ ակնակիտ վարդապետութիւն սրբոյ եւ առաքելական հայրապետին Գրիգորի. քանզի անա զեռ թուլացեալ մեղկի ի լոյծ առաջնորդաց կնիք աւանդոց անարատ քարտուրեան սրբոյն» (էջ 26—27): Սահակ «պատուիրեաց նոցա պահել զվարդապետութիւն պատուիրանի սրբոյն Գրիգորի, զոր ուսոյց եւ աւանդեաց ճշմարտութեամբ ամենայն աշխարհիս Հայոց» (էջ 37):

գ. Յովհ. Օձնեցի Ա.—Ե. հատուածները իրրեւ կանոնք Սահակայ հայրապետի զեռնգած է իր Կանոնադիրքին մէջ. իսկ Չ. հատուածը նոյնպէս իրրեւ Սահակայ կանոնաւորուած է նոյն Հաւաքման մէջ:

դ. Այս Ա.—Չ. հատուածները՝ անգամ մը Կանոնադիրքի մէջ առնուելէ ետքը՝ նկատուեցան այլ եւս յաջորդ դարերու համար հեղինակութիւն Ս. Սահակի: Այսպէս կը գրէ Ներսէս Շնորհալի, ակնարկելով Չ. հատուածը, այն է Գիր Աւանդութեան. «Գրեալ է ի կանոնական զիրս սրբոյն Սահակայ հայրապետի, թէ յետ դառնալոյ ազգիս Հայոց ի կրօնն մոլորութենէ յատուածածանօթութիւն ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի, եկեալ առաջի նորա քուրմքն հաւատացեալք եւ ասեն, եթէ ի հեթանոսութեան անդ ի պիղծ զոճիցն անտի ունէաք զկերակրիչն մեզ եւ որդւոց մերոց... Արդ պատճառ մերոյ ազգիս մատաղ առնելոյ, եւ թէ երբ կամ յումմէ՞ օրինադրեցաւ, ա՛յս է ստուգութեամբ զոր գրեցաք՞»:

ե. Այսպէս նաեւ Մխիթար Գոշ իւր Դատաստանադիրքին մէջ, ուր ունենալով ձեռքի տակ Կանոնադիրքը, յաճախ կ'օգտուի Սահակայ կանոններէն: Կը գրէ անգամ մը խօսելով «յաղագս դատաստանաց վանաց, ժողովրդեան եւ եկեղեցեաց¹⁰». «Կամ եղև ինձ եւ յաղագս այսոցիկ սակաւ ինչ գրել. զի ոչ փոքր ինչ հակառակութիւն ի մեր իսկ լինի յաշխարհս յաղագս այսոցիկ աշխարհական քահանայից եւ վանաց: Սակայն ընդ միտ ածի եւ յաղագս կանոնաց մեծին Սահակայ՝ քէ ո՛րքան գեղեցիկ եւ ըստ կարգի բաժանէ զվանաց եւ գեղեցեցւոյ որ յաշխարհի գիտսս եւ գտօնս. եւ այժմ չփոթեալ եւ սպականեալ է այն ամենայն: Վասն այսօրեկ լուեցաք յայտօսիկ դատաստանաց. զի քէ ի սրբոյն ոչ պատկառեն ի բանից, զի՛արդ եւ ի մերոցս: Եւ թէ վասն սորին դատաստանի կամի ոք զի ուղղիցէ, այնօրեւք արժան է վարիլ եւ ոչ այլազգ. զի թէ ե՛ւ կայր կարծիս՝ այժմու գրեցելովքս զատել, ոչ էր ի դէպ մեզ յանդանիլ, թող թէ բնաւին ոչ է կարծիս»: Այլուր ալ նոյն նիւթը շօշափելով կը գրէ. «Կհասա ի

¹⁰ Ներսիսի Կլայեցու թուղթ ի Միջագետս Ասորւոյ Յամայք կոչեցեալ նահանգին. տե՛ս Ընդհանրական թուղթք. Երուսաղէմ, 1871, էջ 254—255:
¹¹ Մխիթարայ Գօշի Դատաստանադիրք Հայոց, հրատ. Վ. Վ. Բատաստանաց, Վաղարշապատ 1880, էջ 204—205:

ժողովրդենէ ըստ սահմանի կանոնաց սրբոյն կալցեն Սահակայ» (էջ 95):

զ. Թողովով յիշել ուրիշ նման ակնարկութիւններ, յառաջ կը բերեմ հոս Կիրակոս Գանձակեցու տողերս. «Սուրբն Սահակ պայծառացոյց գեղեցեցին Բրիտանոսի առաւել քան զամենեսեան զանազան կարգօք առաքիւնութեան, կանոնական օրինադրութեամբ¹¹»:

է. Առանց չեղելու աւանդութենէն՝ կը շարունակէ պատմել Հ. Մ. Չամբեան, Ա. 511. «Կամեցեալ մեծին Սահակայ եւ յայլ քարեկարգութիւնս ձեռն արկանել՝ արար ժողով ի Վաղարշապատ եւ գրեաց թուղթ հանրական՝ հաւանութեամբ եպիսկոպոսաց իւրոց, առաջի զնելով պէսպէս կանոնս... յորս երեւին կանոնք ինչ առեալ ի հարազատ կանոնաց սրբոյ Լուսաւորչին: Յայս թուղթ կանոնական առաջի զնին վեցեակ ձառք՝ սքանչելի վարդապետութեամբ յօրինեալ»:

ը. Կը գրէ նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան, Յուլիէ, Ա., 330. Սահակ «չատ անգամ ժողովրդեր ըրաւ եպիսկոպոսաց, եւ արժանաւոր քահանայապետութեան կանոններ, խրատներ, կոնդակներ հրատարակեց. յորոց մեան հիմա վեց կամ եօթն խոհական եւ յստակակախօս բանք»: «Այս խրատներս Ս. Գրիգորի դրած կանոններէն առնելով ընդարձակած է, ինչպէս ինքնին կու վկայէ, եւ իր կեթողիկոսութեան առաջին տարիներն հրատարակեց յունարէն, եւ յետ դիւանի գրոյն՝ հայերէն. անոնց հետ ուրիշ կարծ կանոններ այլ, որ յանուն Ս. Լուսաւորչին պահուին ցարդ ի Կանոնադիրս մեր»:

բ. Ս. Սահակի օրով յունարէնէ հայերէնի վերածուած կ'ընդունի Կանոններս նաեւ Մ. արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա., էջ 283—284:

ժ. Ներսէս Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Շուշի, 1903, էջ 517 կը գրէ. «Սահակն է թարգմանել Լուսաւորչի կարգերը եւ կանոնները եկեղեցականների տուրքերի, եկեղեցու եւ վանքի նշանակութեան վերաբերեալ եւ իրանից էլ յաւելումներ արել, ինչպէս երեւում է վերջարան կտորներից (!), եւ այնքան փոփոխութեան է ենթարկել եւ իւր կարծիքներով եւ կանոններով ճիշտացրել, որ շատ զժուար է որոշել,

¹¹ Պատմութիւն, Վեներիկ 1865, էջ 15:

թէ որի՞ կանոնները շատ են այդ սահմանա-
դրութիւններէ մէջ. մեր բոլոր Կանոնա-
դրքերը եղած կարգերը նշանակել են Ս. Սա-
հակի անունով. մենք էլ հետեւենք այս կէ-
տում նրանց :

«Հարց է, իրաւարանական հիմք ու-
նի՞նք արդեօք Ս. Սահակի Կանոնները ըն-
դունելու Հայոց եկեղեցու իրաւունքի վաւե-
րական աղբիւրների շարքը, թէ ոչ: Այո՛,
ունինք. եւ ա՛յդ է Շահապիվանի մեծ ժո-
ղովի վճիռը. «Ս. Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ
Սահակի եւ Մաշտոցի դրած կարգը դուք այդ
տեղ հաստատեցէք... մենք ախորժելով
յանձն ենք առնում»: Ուրեմն այդ կողմից
ինդիքը վճռուած է: Բայց անորոշ մնում է
այն հարցը, (թէ) քանի՞ կանոն է գրել Սա-
հակ. արդեօք բոլոր նրան վերադրած 55 կա-
նոնները Սահակի՞նն են թէ ոչ: Այս մասին
ոչ մի գրական բան ասել չի կարելի, քանի
որ հաստատողական ժողովում (Շահապի-
վանում) չի յիշուած եւ ուրիշ որ եւ է մէկ
ձեռնհաս մարմնից կամ անձից մնացած փաս-
տաղի չունինք այս մասին. ուստի եւ առանց
ենթադրութիւնների միջին աշխարհը մտնե-
լու, կը հետեւենք մեր Կանոնադրքերին,
միմիայն Շահապիվանի վճիռը թիկունք,
կուռան ունենալով»:

Շատ անկայուն կուռանի վրայ յեցած է
հեղինակը. Շահապիվանի ժողովոյն Կանո-
նաց Յառաջարանին յիշեալ տեղիքը, ինչպէս
տեսանք § 1, չէր հայեր Սահակի Կանոնաց:
Կանոնաց Սահակի անուան հարազատ եւ առ
հասարակ Ե. դարուն գրուած ըլլալու կամ
չըլլալու հարցը լուծել կարելի էր «առանց
ենթադրութիւնների միջին աշխարհը մտնե-
լու» ալ: Կային հրապարակի վրայ Հ. Յ.
Գաթրըճեանի եւ Հ. Յ. Տաշեանի նոյնա-
հնչին տեսութիւնները այս մասին, որոնք
կարող էին գրգռու ըլլալ հարցին անդրադոյն
լուսաւորութեան:

ժա. Արդէն 1838ին A. Mai, Կանոնաց
լատիներէն թարգմանութեան յառաջարանին
մէջ (էջ XXI) մտադիր ըրած էր, թէ հոն կը
յիշուին տօներ, զ. օր. վերափոխում,
որոնք չէին կրնար Ե. դարուն, թող թէ ան-
կէ յառաջ, ի Հայս տօնախմբուած ըլլալ¹²:

¹² Quod vero ibidem, suadente quodam amico, affirmavi canones Isaaci parthi prae ceteris videri certiores, iam me dicti propemodum paenitet: sunt enim in his minutiora multa, que quarto saeculo, id est Isaaci aevo, vix conveniunt; quare et hi

ժք. F. C. Conybeare իւր Կանոնացս ան-
ղլիերէն թարգմանութեան յառաջարանին
մէջ կը գրէ. «Շատ հաւանական է, առաջին
չորս գլխոց նիւթին մեծ մասը Գ. դարու ա-
ռաջին կէսին վերաբերի, եւ հայերէնս ըլլայ
հիմայ կորսուած յոյն բնաղբի մը թարգմա-
նութիւնը: Սակայն տարակուսական է թէ
Գրիգոր Լուսաւորիչ ըլլայ անոնց անմիջա-
կան հեղինակը. եւ ոչ ալ հաւանութեան է,
թէ ճիշդ այն ձեւով, զոր Սահակ տուաւ Կա-
նոնացս, հասած ըլլան ասոնք մեզի: Այսպէս
Գ. Գլխուն Ը. Կանոնին մէջ յիշատակութիւն
կ'ըլլայ Ս. Աստուածածնի տօնին: Նոյն իսկ
Հոռոմ այսպիսի տօն մը չէր հաստատուած
է. դարէն յառաջ, եւ անըմբռնելի է որ այս
տօնս տօնուած ըլլայ ի Հայս այսպիսի կա-
նուխ ժամանակաւ: Ուստի ակնյայտնի է որ
Կանոնքս ընդմիջակութիւն կրած են» (էջ 828.
հմմտ. Հանդ. Ամս., 1899, էջ 59):

ժգ. Հ. Յ. Գաթրըճեան առաջինն եղաւ,
որ ենթարկեց Կանոններուս գրութեան ժա-
մանակը մասնաւոր քննութեան: Իր քննու-
թեանց արդիւնքը թէեւ չկրցաւ հրապարակ
հանել, բայց իր ըմբռնումը անոնց գրութեան
ժամանակի մասին ունեցաւ առիթ արտայայ-
տելու իր հոյակապ «Սրբազան պատարագա-
մատոյցը Հայոց» աշխատութեան մէջ, լոյս
տեսած 1897ին: Յառաջ կը բերեմ տեղիք-
ներս. Կանոններս գրուած են Սահակի մահէն
«100 տարի մը ետքը» (էջ 141, ծն. 103).
անոնք «Զ. դարու առաջին տասնեակները
չինուած» են (էջ 323, 733), անգամ մը կը
գրէ նաեւ «Ը. (կարգա՛՛ Զ.) դարուն ա-
ռաջին տասնեակներուն մէջ Սահակի ա-
նուամբ կանոնական թուղթը չինողը» (էջ
231, ծ. 38):

Գաթրըճեան իւր պատճառները դրի ա-
ռած է Կանոնադրոց քննութեան հայող ձե-
ռագիր մնացորդներու մէջ, զորոնք ունիմ
աչքիս առջեւ կրկին խմբագրութեամբ: Իր
եզրակացութիւնը կ'ամփոփէ Գաթրըճեան
այսպէս.

«Աս հինգ կտորները ոչ թարգմանուած
են եւ ոչ ալ յունարէն գրուած են. հապա
ասկէ անկէ յարմարցուած՝ ժամանակին
պիտոյից համեմատ: 1. Ոստելու կերպը եւ
գաղափարները շատ տեղ Սահակայ ժա-
մանակին չեն կրնար վերաբերիլ: 2. Ման-

postea interpolati videntur. Quid quod p. 285, ca-
nones hi dicuntur nunc primum ex graeca lingua
conversi?

րամասնութիւնները բաւական յառաջա-
ցած ժամանակներ ցոյց կու տան: 3. Տօ-
ներու բաժանմունքն եւ անունները է. դա-
րէն շատ անգին չեն կրնար անցնիլ:
4. Մատաղներուն զոհերու ըմբռնում
տալը եւ զանոնք «բազում մեծարանօք»
ուտելու պատուերները Ե. դարէն բաւա-
կան հեռու ժամանակ մը կ'ակնարկեն:
5. Մէջի կանոնադրութիւնները անանկ ան-
կարգութեանց ժամանակ մը կ'ենթադրեն, որ
Ներսէս Աշտարակեցոյն ժամանակէն շատ
հեռու չըլլան: Ճիշդ նոյն ատեններուն տի-
րող անկարգութիւններն են նշանակածները:
6. Իրօք ալ Դունոյ ժողովոյն Կանոններէն
նիւթ առած է: 7. Յունարէնէ թարգմանուած
ըլլալէ այնչափ հեռու է, որ յայտնապէս կը
տեսնուի թէ հայերէն գրքերէն (մասնաւորա-
պէս Ոսկերբանի գրուածքներու թարգմա-
նութեանէն) մեծ եւ փոքր հատուածներ առ-
նուած հիւսուած են ամբողջին հետ. այնպէս
որ հայերէն լեզուի կողմանէ նայելով գրուած-
քի՛ աղքատի ցնցոտի վերաբերուի մը կը
նմանի ան, որուն վրայ հարուստ նիւթերէ
կարկատուած պատառներ ըլլան: Տեղ տեղ
անանկ կտորներ ալ կը նշմարուին, որոնց
աղբիւր մեզի անձանօթ է, բայց յայտնի
զօրաւոր մտածութիւններ են:
«Դրականապէս չենք կրնար գիտնալ, թէ
Յովհ. Իմաստասէր աս կտորներուն վաւե-
րականութեանը վրայ կասկած չունեցած ըլ-
լայ. թէ որ անանկ ալ ըլլայ, սա գիտենք
ստուգութեամբ, որ անոնց իբրեւ ճշմարիտ
Սահակայ գործ յարգ տալը իրմէ չի սկսիլ:
Իր նախորդը Սահակ Գ. (զոր ինքը վերջին
կ'անուանէ), նոյներն ասանկ կը սեպէ:
Ուստի Կաթողիկոսարանին մէջ աս գրու-
թիւնն Իմաստասիրէն յառաջ մտած էր:

«Արդ մէկ կողմանէ Ներսէս Աշտարա-
կեցոյ կտորներն եւ մէկալ կողմանէ Սա-
հակ Գ.ի վկայութիւնը գիտելով աս հինգ
կտորներուն յօրինման ժամանակը 533էն
(իմացիր՝ 548էն) անգին եւ 690էն ասոյին
չի կրնար ըլլալ. բայց մենք աւելի վերջին
սահմանին քան թէ առաջին սահմանին մօտ
պիտի ուզենք դնել:

«Ներքին արժէքին դալով՝ որչափ ան
հնութիւնը չունենան աս Կանոնները, զոր
իրենց խորագիրը կ'աւետէ, ի վերայ այսր
ամենայնի իբրեւ Զ. դարու վերջին կէսին
կամ է. դարու առաջին կէսին կանոնական
ըմբռնմանց (ինչպէս նաեւ վարդապետական

ինդրոց) առատ աղբիւր մըն են, ի գործա-
ծութեան յարգ եւ արժէք ունեցած են դա-
րերով եւ այսօր կանոնական գիտութեան մեծ
ծառայութիւն կրնան ընել»:

ժդ. Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն վար-
դապետ եւ նորին թարգմանութիւնը, Տիգրիս
1900, էջ 168, ծան. 1 կը գրէ. «Սահակայ
կանոնք ոչ են «սկզբնաղբիւր երկասիրու-
թիւնք» մեծի կաթողիկոսին, ինչպէս սխալ-
մամբ կը համարի Բաղմալէպն, 1853, 252բ.
այլ թարգմանեալը ի յունէ ի ձեռն այլոյ ու-
րուք (տես ի նմին Սովերի, 115, Յիշատա-
կարան գրչին). թուի ի կատարածի Ե. դա-
րու»:

ժե. Հ. Յ. Տաշեան, Վարդապետութիւն
Առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տեսանք, Վիեննա 1896, էջ 51 եւն ամէն առ-
թիւ կ'անուանէ զայն «Սահակայ անուամբ
եղած կանոնները»:

ժգ. Վերջին անգամ խօսքի նիւթ ըրաւ
զայն Հ. Յ. Թորոսեան, Կանոնք Ս. Սահա-
կայ, Բաղմալէպ 96 (1938), 86—96: Կը հա-
մարի այդ կանոնները Սահակի հարազատ,
գրուած Ե. դարու պահանջներու համա-
ձայն:

6. Մեր քննութեան մէջ «Սահակի Կա-
նոնները» նկատի պիտի առնենք հետեւեալ
կարգով.

Ա. Յաղագս Եպիսկոպոսաց (Սովերը,
71—79) = Կանոնադրք Գ.:

Բ. Յաղագս Քորեպիսկոպոսաց (Սո-
վերը, 80—87) = Կ. Ա.:

Գ. Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի
(Ս., 100—116) = Կ. Գ.:

Դ. Թէ որպէս եպիսկոպոսաց պարտ է
պահել զգանձս Եկեղեցոյ (Ս., 117—126)
= Կ. Ե.:

Այս Ա.—Դ. հատուածները Յովհ. Օձ-
նեցոյ Հաւաքման մէջ ընդհանուր խորագիր
ունին «Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայ-
րապետի»: Եւ գլխակարգուած են Ա.—ԺԲ,
ԼԶ—ԾԵ եւ միահամուռ ցանկին մէջ ՇԻ—
ՇԼԱ, ՇԾԱ—ՇՀԴ:

Ե. Կարգ քահանայից աս ժողովրդա-
կանս (Կանոնական թուղթ Վարդապետաց
Հայոց, Ս., 88—99) = Կ. Բ.:

Զ. Գիր աւանդութեան (Սահմանադրու-
թիւն Կարգաց, Ս., 127—139):

Տեսանք վերագոյն, թէ Բ. հատուածին
մէջ կ'ըսուէր, թէ «վերագոյն ճառեցաւ»,

և զպատճառս կեղծաւորիցի բարեպաշտութեան՝ սիրել և հարստացուցանել զազգայինս իւր, լուրջէ միւս եւս բանին որ մեղմովն խրատէ, թէ «Մի գիտասցէ ձախ քո զինչ գործէ աջ քո»²⁴։ Մի ոք իշխեսցէ անամօթ համարձակութեամբ զչարդ զայդ անել պատճառս բարեգործութեան. զի չար է կամակար լրբութիւն քան զմեղանչելն. քանզի եղբայրասպանն Կայէն եւ Գէշգիւ, որ դառն աղահուսիսներ էր զբաղեալ, քան ընդ մեղացն եւս առաւել վասն անամօթ լրբութեանն կրեցին պատիժ պատուհասից²⁵» (75—76)։

Կը յիշեմ հետեւեալ վայրամատին տեղիքներն ալ.

Էջ 102. «Օրէն է նաւի դամենայն յինքն ամփոփելով՝ ցամաքաքել յամենայն աշխարհական ծիանաց կարող լինել ապրեցուցանել»։ Բառս ցամաքաքել կ'ենթադրէ դասական մատենագիրներու ընթերցումի ազդեցութիւն։ Հմմտ. Ոսկ. Մատթ. Ա. 142. ընդ բռնութիւն համատարած ծովուն ցամաքաթեւս սլանալ. Ոսկ. Պաւլ. Ա. 262. «Ձամենայն զարմիւք ցամաքաթեւ անցանէր»։ Սեբեբ. 60. «Երեք սուրբ ձկունքն ցամաքաթեւ վաղեցին զգործեան»։ — Տեղիքս կը յիշեցնէ կեղծ Ղ. Փարպեցոյ «Եւ յայնմ հետէ ամփոփել զինքն առաքինւոյն յաւեւնայն աշխարհաճուրի գրօսանաց» (էջ 37, տպ. 1904)։

Էջ 119. «Եւ զկատակսն պարարիցէ զօրէն իշխանաց». հմմտ. Ոսկ. Ճառք, 540. «զկատակս բուծանէր եւ զաղքատս չկերակրէր»։

Էջ 117. «Եկեղեցի... ունելով յինքեան նաւապետ կարապետութեան զտեսուչ եպիսկոպոսն, զի խնամոտ եւ արդիւնակատար կամօք անչարժ ունիցի զսահման իւրոյ կարգին»։ Հմմտ. Եւթաղականք, էջ 167. զի ընդհրատէր եւ զթասէր, եւ առաւել խնամոտ եւ արդիւնակատար...»։

Էջ 109. «Ազատ յամենայն հարկապահանջ իշխանաց» կ'ենթադրէ Աղաթանգեղոս,

10 «զեւանաբար սողուն». անդ, 925 «զեւանաբար խորհուրդ» են։ «Մոմոս» այն է հոպիտ. հացկատակ. հմմտ. Ոսկ. Մատթ. 107, 694 են։
24 Մատթ. 2, 3։
25 Հմմտ. Դ. թաղ. Ե. 23—27. Եւ Շահապիւ վանի ժողովին թ. 2. կան. «Ձոր կաշան առին ընդ Գեկեղաց բորոտի գոթոնն համարեցի. անէծք մարգարէին ի վերայ նորս եղեցին»։ «Պատիժ պատուհասից կրել». Եգնիկ 36, 58։

էջ 5 «ի բռնութենէ հարկապահանջ իշխանաց»։

Այս օրինակները ցայտուն կը դնեն մեր առջեւ, թէ որքան ենթարկուած է ճառերու հեղինակը (նաեւ խմբագիրը) Ե. դարու մատենագիրներու ազդեցութեան. եւ զարձեալ թէ որչափ յոգնութիւն յանձն առած է խմբագիրը զբուսած քննութեամբ փայլ տալու եւ անոնց միջոցներուն անդրազոյն ոյժ տալու համար սուրբ Գրոց ճոխութիւնը վկայ կոչելու, յարմար եւ անյարմար վկայութիւններով։

Վերջին պարագան ուշադրութեան արժանի է։ Այս նիւթին չհայող կոչումները հեղինակին զբէ՞ն են, թէ ուրիշ խմբագրէ մը։ Այս կասկածը յանրաւի չէ։ Գիտենք թէ ամբողջ Կանոնագիրքը ենթարկուած է սուրբ Գրքի կոչումներու սիրահարի մը խմբագրութեան, ինչպէս զայս ճիշդ նկատած է Հ. Յ. Տաշեան։ Այս անանուն խմբագիրը ոչ միայն «Վարդապետութիւն Առաքելոց» կանոնական մատենարը ընդլայնած է փոփոխութիւններով եւ յաւելուածներով, այլ եւ բովանդակ Կանոնագիրքը իր հին մասերու մէջ. «ով որ հարեանցի իսկ միայն համեմատէ այժմու հայ Կանոնագրոց մէջ կանուած օրինակի համար Նիկիոյ, Անկիւրիոյ, Կեսարիոյ, Նէոկեսարիոյ, Կոնստանդուպոլսոյ եւ Ղաուրիկէի կանոնները — ճշգիւ անոնք՝ որոնք ըստ քննութեան Վ. Հ. Յ. Գաթրճեանի հայ Կանոնագրոց այս առաջին խմբագրութեան կը վերաբերին, — կը տեսնէ մի եւ նոյն ձեռքը հոն ալ, մի եւ նոյն յաւելուածներն, փոփոխութիւններն ընելով համարձակ՝ իբր այն թէ բոլորովին անտարբեր գրութիւն մը կը խմբագրէր։ Եւ այս միակերպ փոփոխութիւնք մի եւ նոյն խմբագիրը մատնանիչ կ'ընեն»։ Օրինակներ տուած է Հ. Տաշեան (Վարդ. Առաք., էջ 230—234), որոնք խմբագրին անձին շնորհած յանդուզն համարձակութիւնը կը նշաւակեն։

Որչափ ալ աշխատած է հեղինակը դասական մատենագիրներու հանդերձանքով փրեւեւտիլ, բայց նա ներքուստ իր անփառունակ դարուն մատենագիրն է, շարադասութեամբ, ոճաբանութեամբ եւ բառամթերքով։ Այս տեղ պիտի ներկայացնեմ համարաբար մը իր դարուն սեպհական բառերու, զորոնք կիրարկած է զբուսած քնն մէջ (ներս կ'անոնեմ նաեւ Ե. հատուածէն)։

ՀԱՄԱՐԱՐԱՍ

Ազգասէր 75	Խեղարարութիւն Ե. 97
Ազգասէր 74, 85	Խնկարկութիւն 81
Ազգասէր 106	Կամաւորական 108
Ամենայնի 126	Կարապետութիւն 116
Անրատանկի 105, 109	Կենցաղ 126
Անընդհատ 85	Կրօնասէր 99
Անդրդուլի 83, 101	Համաստեղ զեկեղեցի 82
Անիգճարար 124	Հանգստարան Ե. 94
Անծախսալ 106	Հարկաւորութեամբ 104
Անկանգնելի 122	Հարստացուցանել 76
Անհնազանդիմ 98	Հրաշալի 104
Անյարար 80, 109	Չայնաւոր 103
Անպարտ 126	Ճառագայթաւ 72
Առաւել(ա)ստացութիւն 74	Ճոռմարանեմ 75
Առասպել (տպ. ասացեալ) 107	Մեղանշահանութիւն 72
Աստուածային. յաճախ	Մկրտատուն 81
Աստուածընկալ 72, 81	Յանդգնարար Ե. 91
Ատենական 82	Յարանամ (յարանամ) 82
Աւանդապահութիւն 83	Յարմարումն 82, 102
Բարգաւաճել 85	Յաւէտ 114
Բարեկամութիւն Ե. 95	Յոյժ(ած.) 73, 74
Բարեմտութիւն 122	Յորդորութիւն 118
Բարեյարարութիւն 81	Նորածնութիւն 82
Բնաւորապէս 107	Շոպկ 125
Բնագատութիւն Ե. 96	Ուսումնաստաց 84
Գործակալութիւն (գործատուութիւն) 95	Ուսումնաստեցութիւն 88
Դաւարաբարութիւն 126	Պատանախորութիւն 98
Դիտարարութիւն 85, 86	Ջուլի 73
Չանազանիմ 107	Սահմանագրութիւն 33
Չարձանացուցանող 125	Սարսափելի 82
Ըղձունի 72	Սղատահարկութիւն 73, 83
Ժամանակաւոր(ած.) 120	Ստուգանութիւն Ե. 92
Ժողովրդակալ 93	Տարակալի 121
Ինքնասաց 74	Տարամ 83
Իսկապէս 102	Փոյթեռանդն 83
Լըջմտութիւն 98	Քսոսմելի 74

Ասոնք նորարանութիւններ են, որոնք դասական մատենագրաց հաղուագէտ ծառայող երեւան եկան Ե. դարու, Բ. կեսին, եւ զարգացան Զ. ին մէջ։ Հեղինակիս զրեթէ ծանօթ չեն Յունարան Դպրոցի կերտած բաժանիստը, որոնք 570էն սկսած ու բարգաւաճեցին, որոնք 570էն սկսած ու բարգաւաճեցին հայ դրականութեան մէջ։

Ըստ «զրեթէ», վասն զի ունինք երկուրաւ, յարանունարար» (107) եւ առասպելալ (տպ. ասացեալ, 107), որոնք յունարան Դպրոցի կերտած բաժանիստն են։ Բայց ճիշդ այս պատճառաւ ալ կասկածելի են։ Նախապատեթիւնս «Եւ զի միշտ անդր ժողովիմք եւ ապաւէն ապաստանի է մեզ, [զամենայն եւս ապաւէն (տպ. ասացեալ) ի նմա կատարեալսն (տպ. ասացեալ) ի նմա կատարելով, սովորութիւն եղեւ եկեղեցի ա-

նուանել յարանունարար եւ ոչ բնաւորապէս]։ Եւ քանզի բազումք այսպէս կան վկայարանք...» (106—107)։ Այս անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածը կապ չունի նախորդ նախադասութեան հետ, որ իր շարունակութիւնն ունի էջ 109, տող 3 վարէն. «Նոյնպէս եւ ժողովրդանոցք եւ մատուցուք...»։ Յարունարար զործածուած է նաեւ էջ 116, որ Զ. հատուածին կը պատկանի, ուստի, ինչպէս պիտի տեսնենք, զբուսած է. դարուն։

(Շարունակելի)։ Հ. Ն. ԱՊՈՆԵԱՆ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ - ՎԱՆԻ ՎԵՆՔԵՐՈՒ ՄԵՐՈՒՆ ԸՆԳՆԱՆՈՒՐ ԶԵՆՆԵՐԸ ՏԵՂԵՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՆԱԼԱՆԳԸ ԵՎ ՎԱՆ ՎԻՍԵՒԹԸ

Վասպուրականի նահանգը կամ աշխարհը Հայաստանի մեծ նահանգներէն կամ ընդարձակ երկրաբաժիններէն է եւ կը տարածուի «Յարեմտից Պարսկաստանց եւ առերի կործէից» (Ինճիճեան Հ. Ղ., Ստորագրութիւն, էջ 156)։

Վասպուրական հայկական ընդհանուր պետութեան հերեմն բաժնուած՝ կը կազմէր անկախ թագաւորութիւն եւ նոյն իսկ հոգեւորական իշխանութիւն (մեծ մասով) անջատուած՝ անկախ հայրապետութիւն կամ կաթողիկոսութիւն (Աղթամարի)։

Բայց արքայական մականը երկիրն ու ժողովուրդը երկարատեւ խնամելու եւ վատարելու անկարող կ'ըլլայ։ Սենեքերիմ թագաւորն իր հայրենական ժառանգութիւնը Սեբաստիայի հետ փոխանակելու եւ հոն փոխադրուելու կը ստիպուի։

Յարափոփոխ բախտէ յետոյ թրքական լուծին կ'ենթարկուի Վասպուրական, որ նոր կարգադրութեան եւ բաժանումի համաձայն, եթէ մէկ կողմանէ իր հողերէն ու քաղաքներէն կը տուէ, ուրիշ կողմանէ աւելի շատ կը շահի։ Վասն զի Մուշի ու Բաղէշի հետ միացած՝ Վանի տարածուն «Վիլայէթ»ը կը կազմէ։ Եւ այն՝ մինչեւ 1875, երբ միւս երկուքն ի միասին Ռիթ-